

Összeállítás a „Művészet és politika. Kényszerhelyzetek és válaszok a 20. századi magyar művészetben” című konferencia (2014. november 19., Göcseji Múzeum) előadásából

Péntek Imre

Cenzúra, öncenzúra, elhallgatás

(Egy „iszapba dőlt gipszmásolat” emlékére)

Olyan szellemi közegben szocializálódott a mi nemzedékünk (60-70 évesek), amelynek természetes volt: van cenzúra. Előzetes cenzúra. Akkor is, ha hivatalosan nem volt, sőt, beszélni sem lehetett (nyilvánosan) róla, a tabutémák közé tartozott. A cenzorok – lektori jelentés-írók – a kiadók kebelében fejtették ki áldásos tevékenységüket, gondosan mérlegelve, hogy mi az, ami még átmehet, mi az, amit még eltűr a korabeli nyilvánosság, a hatalom, a pártbürokrácia érzékenysége. És mi az, ami méltatlan és alkalmatlan a közlésre, ami visszakerül az asztalfiókba, ahonnan vétetett. Az írók, költők, irodalmárok és a lektori jelentés-írók kettős játéka alakította ki azt a nyilvánosság-teret, amelyben éltünk, írtunk, s műveket akartunk megjelentetni. A kultúrpolitika, a közléspolitiká Aczél György-i megfogalmazása – a támogatott, türt és tiltott művekről – mélyen beleivódott a kor végrehajtóinak tudatába. Utassy József az 1969-es lillafüredi fiatal írók találkozóján ugyan „hattyúnyakú görénynek” nevezte a kultúrpolitikát, mint valami mitológiai szörnyszülöttet, de egyre inkább tudomásul kellett vennünk: ezzel a szörnnyel, torz alakulattal együtt kell élnünk a ránk váró „szocialista örökkévalóságban”.

A cenzúráról értelmiségi körben mindenki szívesen beszélt, hisz az egy külső korlát, objektív akadály, amit át kell verni, ki kell játszani, hogy mégis eljusson a tiltott közlendő, mondanivaló az olvasóhoz. A cenzúrával való viaskodás még növelheti is a becsületet, önbecsülést, a lelki-tudati szuverenitást. Másfelől: a magyar – és kelet-európai – olvasó korán megtanulta a sorok közti olvasást. Azokat a jelzéseket, amik allegóriákkal, utalásokkal, áthallásokkal és költői képekkel szólaltatják meg a lefojtott, elhallgatott, „kimondhatatlan” igazságot. Gyakran szoktam idézni Weöres Sándor sorait a *Le Journal* című verséből: „verssorok közti résbe fér /angyalok és próféták népe”. Ez az igény oly erős volt, hogy komoly inspirációval bírt, a diktatúra keretei között elmenni a kimondhatóság határáig. A „metaforák erdejében” könnyű elrejtőzni, vagy ahogy Nagy László írta költői szerepéről: „versben bujdosó haramiaként” kerülgetni a tilalomfákat. Szóval: versben bujdosni, bújócskázni, hogy a ravasz és ellenszenves cenzor utol ne érjen, le ne leplezzen. (Fel ne jelentsen.) Le ne tiltsón. (A betiltás más, az már egy utólagos beavatkozás.) Hozzáteszem: mindkettőre bőven lehetne példákat idézni.

Irodalmunkat ebben az időszakban – a hatvanas-hetvenes években – komoly érdeklődés övezte. Zsúfoltak voltak az író-olvasó találkozók. Kissé tőlünk várták a nemzetmentő gondolatokat, a kiállást. A viszonyok leleplezését. S ha Utassy József azt írta: „lopnak a bőség kosarából”, akkor mindenki értette: valami nincs rendben a szociális igazságot hirdető társadalmunk alapvető hitvallásával. A versben súlyos gyanú, sőt, ítélet fogalmazódott meg. A vers sorsa is mutatja: bizony feladta a leckét a cenzoroknak! A verset (annak idején) Benjámin László vette pártfogásába, közölte a *Kortársban* és beválogatta a 69-es *Szép versekbe*. Később viszont, amikor Dinnyés József megzenésítésében terjedni kezdett, betiltották. S jó néhány fiatal vertek össze, amikor március 15-i műsorokban elhangzott, énekelve, vagy szavalatként.

Az irodalmi termés javából sugárzott az ellenzéki ethosza. Sok-sok idézetet lehetne hozni erre. És ezt díjazták az olvasók.

A cenzúra azonban ravaszabban működött. A lektori jelentés-írók nem voltak buta fiúk (lányok), és kitalálták a szakmai és politikai cenzúra összefonódását. Vagyis az elutasításban keveredtek a szempontok: a jogos szakmai kritika, a formai-esztétikai követelmény érvényesítése és a politikai előírásoknak való megfelelés. És olykor belementek a részletekbe, ha kedvük vagy jóakaratauk úgy kívánta. Vagy érzeték/tudták: valódi tehetségről van szó. Hadd idézzek ide egy saját példát. Első kötetem úgy jelent meg, hogy szerkesztőm, a magvetős V. Gyula felrendelt Budapestre, és egy hétig átnéztük, ha kérte: áldogoztuk a kötetem szövegét. Jó volna most elővenni az átdolgozott kéziratot, mi volt az, aminek a javítása megállja a helyét (ma is), és mi volt, ami áldozatul esett a cenzúrának. Végül is a cinizmus sokat segít ebben az esetben, amikor az ember zárójelbe teszi nagy nehezen kiküzdött autonómiáját. (V. Gyulával később jó barátságba keveredtem, ahogy a krimikben is gyakran előfordul: az áldozat és tettes nem tud elszakadni egymástól.)

És itt már a dolognak van alkotáslélektani vetülete: amikor a külső korlát belsővé alakul, átmegy öncenzúrába. Ez már sokkal kevésbé szimpatikus lélektani folyamat, az alkotónak szembesülnie kell azzal, hogy ezért vagy azért lemond bizonyos közlésekről, fogalmakról, tartalmakról. És ennek következményeként beszélhetünk virtuális, meg nem írt művekről, öncsonkításról, a kockázat nem vállalásáról – az egzisztenciális aggodalmak, vélt vagy valós félelmek hatására. Az autonómia illetően elvesztéséről Hamvas Béla az *Interviewban* így ír: „Ressentiment csak úgy tartható fenn, ha az a hit, hogy az embernek igaza van, meggyőződéssé vált... A hazugság nem abban van, amit mondok, hanem abban, hogy a magam számára annak a kimondására az igazság jogát hazudom. Pszeudoegzisztens voltam. A pszeudoegzisztencia egy percig sem élhet önvédelmi hazugságok nélkül.”

Talán túl súlyos az etikai elmarasztalás. (Hamvas Béla is felmenti magát.)

De a veszteség, az megvan. A szellemi abortusz megszüli a hiányt, az úrt, a meg nem írt műveket.

Utassy József volt az egyik, aki legmesszebbre elment e téren, és a legsúlyosabban bűnhődni kellett. A szerkesztő előbb 12, majd 10, végül két verset akart kihagyatni második kötetéből. (Ezt tőle tudom.) A költő az utolsó kettőnél megmakacsolta magát. E kettőből nem engedett. A kiadó sem. S ekkor idegei felmondták a szolgálatot. Erről a tébolyult, megbomlott állapotról a több ciklusból álló *Kálvária-ének* című versében írt le döbbenetes és tragikus sorokat:

„Ez hát a második próba!
Íme: a büntetésem.
Mert nem vagyok jó költő.
Mert megmérettettem
és könnyűnek találtattam.
Csepűragó vagyok.
Rímkovács.”

„Írok.
Mit ír?
Verseket.
Verseket?!
...Abból is meg lehet élni?
Nehezen.
Pláne,
ha ki sem adják az ember könyvét...
És ki nem engedi?
Aczél György.”

A cenzúra reakcióira volt a válasz a lázadás, majd a több éves, betegséggel kombinált hallgatás.

Számomra is talány: miért nem születtek meg azok a művek, az asztalfióknak, amelyek igazolhatták volna: volt kiválás, publikálásra nem számító intenzív munka, belső emigráció.

Szerintem gyengének – vagy nem elég erősnek – bizonyultunk, nem írtunk álneven, nem küldtünk anyagot a nyugati emigráns lapoknak. Többségünk az utolsó pillanatig bízott a Nagy Változásban, amely majd elégtételt szolgáltat – természetesen nekünk. Sajnos, nem így történt. Többször is foglalkoztatott: nem azzá váltunk, akivé szerettünk volna. S nem is azok voltunk, akinek magunkat szerettük volna látni. Alkotói önmegvalósulásunk torz, kiegyensúlyozatlan volt. Nem volt fiatalságunk. A várakozásoktól – a kifárasztásoktól – elgyengült nemzedék lettünk.

Egy részlet az *Erőlködés* című versemből:

„Nem az vagyok, akivé váltam.
(Hát akkor ki? Őszintén szólva
fogalmam sincs, kivé-mivé
lehettem volna.)
Mégis, időnként elfog a bizonyosság.
(A bizonytalanság?)
Sodródó felszínem alatt
(mely csak a burkolat)

rejtőzik egy iszapba dőlt
gipszmásolat.
(Mintája annak, aminek nincs eredetije.)

Hamvas szembenézése, a már idézett interjúban, legalább addig eljut: „az önámításnak ezt a bonyodalmát felismertem, és önmagamra alkalmazni tudtam”. Szerintem mi nem jutottunk el eddig.

Talán erről is szól egy közlésre nem szánt, de az előadásban felhasznált (itt publikálásra kerülő) versem

Nemzedékem

Ó, jellegtelen nemzedékem,
azzá váltál, bizony péppé!
Egyesek szerint nem eléggé,
először ifjan, aztán vénen.

Erőlködésed mind hiába!
Lassan, lassan kiderül
(ezt hirdetik alul-felül),
gyávának hős vagy, hősnek gyáva.

Akadnak azért felmentő érvek –
önáltatás, egy kis retus,
melyet kihúz egy mai tus;

hogy elszúrtál valamit végleg,
ezt tudja rég, dicső és talmi,
s e tudásba fogsz belehalni...

Nem a legjobb vers, nem is a legjobb végszó. Nem tanúskodtunk eléggé a „megtörtént” ellen. A grandiózus utópia megbénította fantáziánkat. Lehet, hogy az utókor mégis megleli a felmentés érveit. De legalább mi ne mentsük fel magunkat...